

קנת מוס

ימי המעשים

תחיית התרבות היהודית
בתקופת המהפכה הרוסית

תרגום: מיכל פרץ

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

Originally published in English by Harvard University Press as
Jewish Renaissance in the Russian Revolution
Copyright © 2009 The President and Fellows of Harvard College
Hebrew edition published by arrangement with Kenneth B. Moss

המערכת המדעית
פרופ' עמנואל אטקס – יו"ר, פרופ' מוטי גולני, פרופ' אלימלך הורוביץ,
פרופ' מוטי זלקין, מר יחזקאל חובב, מר צבי יקותיאל, פרופ' יעקב שביט

עריכה לשונית: אלי שקדי
מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט
בית שלום עליכם
מרכז ליאוניד נבולין לחקר יהדות רוסיה ומזרח אירופה, האוניברסיטה העברית בירושלים
קרן סליה וולמן
מרכז סטולמן למדעי היהדות, אוניברסיטת ג'ונס הופקינס

מועצת הפיס לתרבות ולאמנות

מסת"ב: 5-389-227-965-978
מספר קטלוגי: 1121-185
© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים, תשפ"ג 2022
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: אירית נחום
הדפסה: דפוס פרינטיב
ירושלים

תוכן העניינים

7	הקדמה
15	מבוא
28	לאום ותרבות
41	כוחה של תרבות
47	פרק ראשון: "עברה שעת הדברים והגיעו ימי המעשים"
53	השבתו לתחייה של עולם התרבות
68	בין אפשרות לכורח
82	תחייתו של מפעל התרבות
97	פברואר המשחרר מכבלים
100	פרק שני: חוקת התרבות
106	חוקיה של התרבות היהודית החדשה
124	פוליטיקה ואוטונומיה
148	אמיתות משותפות, שאלות משותפות
151	פרק שלישי: הסרת העול מעל התרבות העברית ותרבות היידיש
161	תרגום והאינטרס הלאומי
168	שלילת היהודיות ותחייה
173	חזונות מתחרים הלכה למעשה
191	לאומיות תרבותית מסוג שונה
199	פרק רביעי: להפוך את המוני העם אינטליגנטים
208	לייצר קהל
214	אתוס ההעלאה
219	גבולותיה החברתיים של ההעלאה
224	לעקוף את השוק
235	למה תרבות משותפת?

237	פרק חמישי: שחרור הפרט היהודי
245	דרישות האמנות
254	משבר העצמי
263	דרישות הייחודיות
269	האומה והילד
277	הדיאלקטיקה של לאומיות תרבותית
288	פרק שישי: ציוויי המהפכה
296	התרבות היהודית תחת שלטון הבולשביקים
309	מפעל תרבות היידיש בצומת דרכים
318	התקרבות – מצדדיה ומתנגדיה
333	פרק שביעי: להפוך את התרבות היהודית בולשביקית
337	לחצים מבחוץ
344	לחצים מבפנים
353	להפוך את מפעל התרבות לבולשביקי
364	התוצאות
367	סיכום
368	חוקי התרבות
372	בשנת 1917, אך לא חלק ממנה
376	לאומיות, מהפכה, תרבות
381	מפעל התרבות, מודרניות יהודית והתרבות היהודית בתפוצות ובישראל
397	רשימת הארכיונים
399	מפתחות

הקדמה

בין השנים 1917–1921 סחפו המלחמה והמהפכה את הארצות שהיו בעבר חלק מן האימפריה הרוסית. האלימות הנוראה של התקופה נולדה לא רק מן התווה ובוהו של המלחמה אלא גם מתוך הרגשה של אפשרות, של דחיפות, ובעצם של תקווה, שאחזה ברבים מתושבי האזורים האלה עם נפילת הצאר ומשטרו הסמכותני בפברואר 1917. בולשביקים ומגשביקים, סוציאליסטים ואנרכיסטים, לאומנים פולנים, אוקראינים ורוסים, תומכי המלוכה והמשטר הסמכותני ומיליוני איכרים זועמים ורעבים ל"קרקע וחירות" – לכל אלה ולמיליונים רבים אחרים נראה עתה אפשרי וגם נחוץ להיאבק על עיצוב דמותו של האזור רחב הידיים הזה ואוכלוסייתו. בשנים שלאחר מכן הם עתידים לחתור בלי פשרות – ובאלימות איומה – להמציא סוגים חדשים של חברה וכלכלה, "להקיץ עמים" או לבנות לאומים שהיו מדוכאים זה זמן רב, לייסד מדינות חדשות או לשוב ולכונן מדינות ישנות, לחולל תמורה בתודעתם ובערכיהם של מיליונים ולגייסם למאבק למען מימוש חזונם.

היהודים – כמעט שישה מיליון נפש – שהיו נתיני האימפריה הרוסית לפני מלחמת העולם הראשונה, סבלו כידוע סבל נורא במהלך המאורעות האלה. אבל רבים מהם נטלו חלק פעיל במתרחש, ולא רק בתור יחידים הנוטים אחר חזון זה או אחר של שיקום או מהפכה. ברחבי ארצות הליבה של יהודי מזרח אירופה – כיום אוקראינה, בלארוס, ליטא ופולין – קמה תנועה יהודית לאומית חדשה, איתנה ובוטחת, שניצלה את החירויות והאפשרויות שנוצרו בעקבות נפילת המשטר הישן כדי לדרוש זכויות לאומיות למה שנתפס בעיניהם כ"לאום" יהודי. האינטליגנציה היהודית שעיצבה והובילה את התנועה הלאומית הזאת הייתה מפולגת לסיעות יריבות – ציונים לעומת אוטונומיסטים שהאמינו באפשרות עתיד לאומי בריא במזרח אירופה יהודי; ומי ששילבו בלאומיותם רעיונות פוליטיים ליברליים לעומת מי ששילבו את תודעתם היהודית-הלאומית בסוציאליזם מהפכני. ואולם האינטליגנציה הלאומית הזאת על כל פלגיה הייתה מאוחדת באמונה שמהפכת פברואר טומנת בחובה הן סכנה חסרת תקדים והן אפשרות חסרת תקדים ליהודי רוסיה ואוקראינה וכל האזור – ושעם שתיהן ראוי להתמודד באמצעות פוליטיקה יהודית קיבוצית.

ובין הרבבות שהצטרפו למאבק הזה למען זכויות לאומיות ליהודים בזירה הפוליטית היו גם לא מעט אנשי רוח יהודים שנחלצו למאבק לאומי נוסף, מאבק מקביל אך שונה

הקדמה

במהותו. הוא יכול להיראות לנו אוטופי למדי לאור הכאוס והאלימות של התקופה, אך בעיני אנשי הרוח האלה הוא נתפס כהכרח לאומי ואישי מציאותי, בוודאי לא פחות דחוף מן המאבק הפוליטי: המאמץ להגשים חזון רב שנים – "רנסנס של התרבות היהודית". בשורות התנועה היהודית הלאומית המפולגת היו מאות ואולי אלפים של אנשי רוח – סופרים, אמנים, מחנכים, מוציאים לאור ופעילי תרבות – שדגלו ברעיון הזה. הם האמינו בכל ליבם שליהודים נדרשת תרבות מסוג חדש, שלא התורה והמצוות עומדות במרכזה אלא צורותיה וערכיה של התרבות האירופית המודרנית. הם חשו ניכור או אדישות כלפי הדת והמסורת היהודיות, עקב השינוי העמוק בחינוכם בנעוריהם או בהשפעת המודרנה וערכיה. אנשי רוח אלה האמינו שרק לתרבות מעין זו יש ערך ומשמעות ורק דרך עיסוק בשירה, באמנות, ביופי וביצירה חופשית תהיה ליחיד אפשרות להתפתח כבן אדם שלם וחופשי.

ואולם, אנשי הרוח האלה גם ראו את עצמם כיהודים במובן הלאומי, הרגישו קשר הדוק לדרכי חייו וללשונותיו של העם היהודי במזרח אירופה, האמינו שלעם היהודי יכולה להיות "תחייה" – לא רק פוליטית אלא גם פנימית – וסברו שתרבות יהודית חדשה זו היא הכלי החזק ביותר למימוש התחייה הזאת וגם מטרתה הגבוהה ביותר. בזירת התרבות, לא פחות מאשר בפוליטיקה, היו אנשי הרוח וחולמי התרבות האלה חלוקים בשאלות יסוד, כגון אם העברית או היידיש צריכה להיות שפת התרבות החדשה; אם עליה להיות קשורה לציונות או לתפוצות, לרפורמה או למהפכה החברתית; מהו הקשר הראוי בינה לבין המסורת היהודית, ועל אילו יסודות אסתטיים לבנות אותה. הם לא רק נחלקו בשאלות אלה אלא גם מצאו עצמם במלחמת תרבות עזה בגללן. עם זאת, מתחת לפני השטח היו כולם מאוחדים בחזון הרדיקלי החדש של התרבות היהודית.

התרבות החדשה הזאת לא נועדה להיות מושתתת על הדת אלא על האמנות ועל האינדיווידואליות החילונית. היא נועדה להיות לאומית בהיקפה אבל קוסמופוליטית בתוכנה; היא עוצבה בכוחה של מסירות עזה ללשונותיהם של היהודים, ועם זה חתרה לייבא לתוכה את תרבות אירופה והעולם ולקחת בה חלק. והתרבות החדשה לא נועדה להיות נחלתם של אמנים ואנשי רוח בלבד – אדרבה, מטרתה הייתה להיות נטועה באומה בכללותה באמצעות מהפכה בחינוך ובאמצעות עימות, הן עם היהדות המסורתית והן עם ההתבוללות היהודית לחברה הלא-יהודית. לוחמי התרבות האלה ביקשו לשוב ולעצב את עצמם ואת שאר היהודים, לא רק בתור אומה מודרנית אלא גם בתור אומה של יחידים יצירתיים, חופשיים וחילוניים.

הספר הזה מבקש להציג את התמונה המקיפה הראשונה של הפרק המרתק הזה בתולדות עם ישראל. הוא משחזר פרשה מکرעת בתולדות הולדתה של התרבות העברית

הקדמה

החדשה, לימים התרבות הישראלית. הוא אף מבקש להראות שהיצירתיות, התקוות והבחירות של אישים כדוגמת שאול טשרניחובסקי וחיים נחמן ביאליק, דוד פרישמן ואליעזר שטיינמן, אברהם יוסף שטייבל ושושנה פֶרסיץ, מחנכים כמו יצחק אלתרמן ושחקני "הבימה", מובנות רק ביחס ליצירתיות, לתקוות ולבחירות של ידידיהם לשעבר, אויביהם הקרובים ומתחריהם בעולם המקביל של תרבות היידיש. בעולם זה זרחו מאורות ספרותיים מודרניים כגון דוד הופשטיין ופרץ מרקיש, מהפכני אמנות כמו אֵל ליסיצקי ומארק שאגאל, והוגי חזונות של עתיד תרבותי יהודי בהיר בתפוצות כדוגמת דוד בֶּרגלסון ומשה לייטקוב.

המחקר הזה עוקב אחר סיפורם של שני עולמות התרבות האלה, השזורים זה בזה, עד השנים הטרגיות 1919–1921, ומסתיים בהפקעתו של רעיון התחייה היהודית כאשר הידקו הבולשביקים המנצחים את אחיזתם בחיי התרבות, חיסלו את התרבות העברית והכניסו את תרבות היידיש למיטת הסדום של חזונם המהפכני. אבל הספר אף טוען שאם נתרכז אך ורק בהתרת סבך העלילה בשנים ההן נחמיץ את החשיבות היסודית של התקופה בתולדות עם ישראל. כמו שנראה, המאמץ ליצור תרבות מסוג חדש לא היה תולדת עידן המהפכה. חשיבותה של שנת 1917 נעוצה בעובדה שמהפכת פברואר הייתה הרגע שבו הותרו כבליו של אידיאל, חזון ומפעל של תמורה תרבותית לאומית חילונית, שכבר החל לקרום עור וגידים בקרב יהודי מזרח אירופה בשנות השמונים של המאה התשע עשרה. אנשי הרוח שהספר הזה עוסק בהם הרגישו שנפילת המשטר הישן נותנת להם דרור לממש חזונות של תרבות יהודית חדשה, שכבר טיפחו בליבם זה עשרות שנים. ומאחר שהיו משוכנעים שהתנאים בשלים עכשיו לתת ביטוי שלם וחסר מגבלות לחזונם על תרבות יהודית חדשה, המחקר על מאמציהם ברגע ההיסטורי של 1917 מגלה מה הייתה אמורה להיות אותה תרבות יהודית, לאומית וחילונית חדשה, מה היו תכניה ושאיופיה, האידיאלים שלה וערכיה העמוקים, ומה הייתה תורתה.

במילים אחרות, על אף הכאוס הנורא של התקופה, קו פרשת המים של 1917 מציע לנו שתי נקודות מבט בהירות. מאורעות 1919–1921 הם היסטוריה בזעיר אנפין, המלמדת איך שונה מפעל התרבות באלימות בידי הסוציאליזם המהפכני החברתי-הפוליטי בהתגלמותו הקיצונית ביותר במאה העשרים. אבל מבחינת ההיסטוריון יש בהפוגה הקצרצרה של 1917–1919 משהו מעניין עוד יותר: התנאים ברגע ההוא אפשרו לשוחרי התרבות היהודית, ואפילו כפו עליהם, לממש ולבטא את תפיסת התרבות שלהם, שהתפתחה והלכה זה שנים, כמו שלא אירע מעולם לפני כן ולא אחרי כן עד שקמה מדינת ישראל. וכך יש לראות בשנים 1917–1919 מסגרת אידיאלית להבנת סוגיות יסוד בתולדות עם ישראל בעת החדשה: חתירתם של היהודים לסגל להם אורח חיים מודרני,

הקדמה

טבעה של הלאומיות היהודית, היחסים בין ערכי התרבות לערכי הלאומיות בעולם המודרני, וטבעו של המפעל הלא־גמור של התרבות העברית החילונית המודרנית בעבר ובהווה.

*

לעונג הוא לי להודות לאנשים הרבים שאפשרו למחקר זה לקרום עור וגידים. ראשית לכול, מורי: סטיבן זיפרשטיין, שהנחה אותי בעבודה מראשיתה. ספר זה הושפע בראש ובראשונה מהדו־שיח שלי עם השכלתו הרחבה, בקיאותו הרבה בהיסטוריה היהודית ורוחו הביקורתית. אני מכיר תודה עמוקה להוראה ולהדרכה, לקפדנות, ולנדיבות הרבה שהשפיע עליי. סטיבן ממחיש את חוכמתו של הפתגם מן המשנה: "עשה לך רב וקנה לך חבר". שני מורים וחברים נוספים שליוו את העבודה מתחילתה, לימדו, תמכו וביקרו בחומרה הם אהרון רודריג ואמיר וינר. אני מקווה שעקבות היכולת הביקורתית המופלאה שלהם ניכרים בעבודתי. אני מבקש להודות לשניים נוספים, שתרמו למחקרי יותר משיכלו להעלות בדעתם, והלכו לעולמם בעת ששקדתי עליו: יונתן פרנקל ז"ל, שיצירת המופת שלו "נבואה ופוליטיקה" השפיעה על מחקרי עמוקות, ומרדכי שכטר, "כבוד זיין אנדענק", שנתן בידי את המפתחות ללשון היידיש.

עמיתי במחלקה להיסטוריה באוניברסיטת ג'ונס הופקינס קראו טיוטה ראשונית מאוד של כתב היד והשיאו עצות מועילות; על כך, ועל הסביבה התובענית אך החמה והאוהדת שיצרו, אני מכיר להם תודה. בהקשר זה אני חב תודה מיוחדת לדוד בל, ג'ף ברוקס, גבריאלה שפיגל ועמיתי לשעבר דוד גירנברג, שהשקיעו כה רבות בספר זה ובמחברו. עומר ברטוב סייע לי לפני שנים רבות לסלול את דרכי כהיסטוריון. מרסי שור השיאה לי עצות מועילות ביותר בדרך להוצאתו של הספר לאור. אולגה בורוביה (Borovaya), מרק קפלן, אולגה ליטבק, מרקוס מוסלי ובן נתנס (Nathans) העלו נימוקים ביקורתיים מעמיקים בנוגע למקצת טיעוניי, ואני מתנצל על כך שיכולתי להתמודד עם האתגרים שהציבו רק בחלקם. ספקנותם של חבריי ערן שלו ומרק קפלן – אומנם מסיבות מנוגדות אך באותה מידה של חברות – על "שגעונן" של דמויותיי לאחוז ביהדות וכמיהתן לתרבותיות כלל עולמית, סייעו לי להבין את הדיאלקטיקה של התרבות היהודית המודרנית. שיקל וגעלע פישמן, עליהם השלום, העניקו חום, מסגרת ותהייה רבת חשיבות בנקודת זמן מוקדמת, כאשר תהו מדוע יטרח מישהו לתרגם את קאנון השירה הצרפתית המודרנית ליידיש. אריק אוברלה (Oberle) וקריסטינה הולבו השפיעו על חיבור זה יותר משהם מעלים בדעתם בידע הבלתי נדלה שלהם ובשאלותיהם

הקדמה

המדויקות תמיד. ססיל קוזניץ וטוני מיכלס היו מאז ומעולם שותפים למשיכה שלי לתולדות התרבות והפוליטיקה היהודית. הייתה לי הזכות ללמוד מהם ולחשוב יחד עימם לאורך כל השנים.

מבין החוקרים הרבים הנוספים שתרמו להולדתו של ספר זה אני מודה מקרב לב לזכרי בייקר, חמוטל בר-יוסף, ישראל ברטל, אליסה במפורד (Bemporad), סבטלנה בויס עליה השלום, ניקולס ברייפוגל (Breyfogle), גנדי אסטרייך, דוד פישמן, גריגורי פריידין, אמליה גלור, פרנסואה גסנט (Guesnet), בריאן הורוביץ, אלקה קלמן (Kellman), מישה קרוטיקוב, אלי לדרהנדלר, בנימין לוקין, טרי מרטיין, קייטלין מורדוק, דוד מאירס, אברהם נוברשטרן, עופר נור, ג'ס אולסון, דרק פנסלר, שחר פינסקר, סימון רבינוביץ', גבריאלה ספרן, דוד שניר (Shneer), מרקוס זילבר, נטע שטהל, שרה שטיין, אדם טלר, סקוט אורי, ג'ף ויידלינגר, רות וייס, סת ווליצ, והמגיהים בהוצאה לאור של אוניברסיטת הרווארד. משגב הר-פלד, יצחק מלמד, נטע שטהל ונירה שטהל הצילו אותי מכמה וכמה שגיאות תעתיק. חברים ועמיתים רבים כל כך סייעו ביצירתו של ספר זה עד כי שמות אחדים ודאי נשמטו מן הרשימה, ואני מתנצל על כך.

אני מודה למרכז ללימודי יהדות מתקדמים באוניברסיטת פנסילבניה ולמרכז דייוויס ללימודי רוסיה ואירואסיה בהרווארד על שנתיים של מחקר וכתובה בסביבה מדרבנת להפליא ובדיוק בזמן המתאים. תודה מיוחדת לדייויד רודרמן וליזו טרלו (Tarlow), בהתאמה. כמו כן אני אסיר תודה לדיקנים של אוניברסיטת ג'ונס הופקינס, שאפשרו לי לנצל את ההזדמנויות הללו, ולפליקס פוזן, התומך בנדיבות בקתדרה שאפשרה לי להיות חלק מאוניברסיטה זו.

לצורך המחקר נדרשו יותר מתריסר ארכיונים וספריות בשלוש יבשות. תודה מקרב לב לארכיונאים ולצוות הארכיון של יוֹוָא ושל ה־Center for Jewish History בניו יורק; ספריות המחקר באוניברסיטאות סטנפורד וג'ונס הופקינס, המרכז ללימודי יהדות מתקדמים באוניברסיטת פנסילבניה, והספרייה הלאומית בירושלים; הארכיון הרוסי הממלכתי להיסטוריה חברתית-פוליטית (Российский государственный архив социально-политической истории, РГАСПИ), הארכיון הרוסי (Государственного архива Российской Федерации, ГАРФ), הממלכתי לספרות ואמנות (Российский государственный архив литературы и искусства, РГАЛИ), והארכיון ההיסטורי המרכזי של העיר מוסקבה (Центральный исторический архив Москвы, ЦИАМ), כולם במוסקבה; הארכיון הממלכתי המרכזי של איגודים ציבוריים של אוקראינה (Центральный державний архів громадських об'єднань України, ЦДАГО), הארכיון הממלכתי המרכזי של

הקדמה

מוסדות שלטון והנהגה עליונים של אוקראינה (Центральный державний архів вищих органів влади та управління України, ЦДАВО) ומכון כתבי היד של הספרייה הלאומית של אוקראינה על שם ו"י ורנדסקי (שבה קבלת הפנים והיחס החם של אנה אברמובנה ריבקינה ראויים לציון מיוחד), כולם בקייב; מחלקת כתבי היד של הספרייה הלאומית, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי והארכיון הציוני המרכזי בירושלים; ובית ביאליק ומכון גנוים בתל אביב.

אני רוצה להביע את תודותיי החמות למיכל פרץ, מתרגמת המהדורה העברית של הספר, שהאכפתיות שלה, סבלנותה ואהבתה לשפה העברית חרוטים בכל עמוד בספר. מיכל התייחסה לכל שאלותיי, הערותיי והתלבטויותיי בתשומת לב מרבית, במקצועיות ובנועם. היא אף טרחה לשפר את הידע שלי בעברית, ובמקרים רבים שאלותיה והצעותיה הנבונות האיכוו בי להבהיר ולחדד סוגיות חשובות בספר.

לפני הרבה שנים, קטלין מקדרמוט וצוות ההוצאה לאור של הרווארד הביאו את הספר לכלל מימוש בצורתו ובשפתו המקוריות. עכשיו יש לי הזדמנות להודות גם לכל אלה במרכז זלמן שזר שעזרו לי להוציא את הספר הזה במהדורתו העברית ושיפרו אותו לאורך כל הדרך. ד"ר דן חרוב, ששימש עורך מדעי של ספר זה, שיתף בנדיבות את הידע יוצא הדופן שלו בכל היבט בהיסטוריה היהודית הרוסית והסובייטית והעלה תובנות ושאלות חדות שחזקו כמעט כל עמוד הספר. אלי שקדי שיפר מאוד את כתב היד הזה, לא רק בעיניו החדה כעורך לשון אלא גם בשאלות חיוניות, בהבהרות, בתיקונים ובסיוע בתרגומים נוספים ברגע האחרון. מעין אבינרי-רבהון וחיה פז כהן קידמו את הספר הזה במשך תקופה ארוכה; אני אסיר תודה להן על תמיכתן וסבלנותן. תודה ליחזקאל חובב, שסייע בשלבים האחרונים של העריכה, ולמפיקת הדפוס נעה גרינולד-עסיס.

הקוראים העברים של ספר זה זוכים להיתקל בכמה מן היצירות הראשונות והרעננות של השירה המודרניסטית ביידיש, בתרגומים רגישים, מלומדים ומרגשים מאת בני מר זוכרי שלום ברגר. אני אסיר תודה לשניהם, חבר חדש וחבר ותיק, שבחרו להעשיר את היצירה הזו בכישרונותיהם הפואטיים יוצאי הדופן, ואני מקווה שתרגומיהם ימשיכו לשמש גשר בין תרבות היידיש והתרבות העברית בימים יבואו. יש להוסיף שהם מחזיקים בכל הזכויות לתרגומים שלהם.

על תמיכתם הכספית הנדיבה בהוצאת הספר אני מודה למרכז ליאוניד נבולין לחקר יהדות רוסיה ומזרח אירופה באוניברסיטה העברית בירושלים; ולבית שלום עליכם ומנהלו פרופ' אברהם נוברשטרן, מורי וידידי היקר, העושה לילות כימים כדי שעושרה המופלא של היידיש יהיה חלק בלתי נפרד מתרבותה המתפתחת של ישראל. תודה לקרן סליה וולמן (Celia Wolman Foundation), ולמרכז סטולמן למדעי היהדות

הקדמה

באוניברסיטת ג'ונס הופקינס על הסיוע, ותודה מיוחדת למפעל הפיס על תמיכתו הנכבדה בהוצאת הספר לאור.

לבסוף, ברצוני להודות למשפחתי: הורי, רוברט מוס עליו השלום וסנדרה מוס, הנחילו לי את אהבת הלימוד ואת הכבוד למה שחשוב. אבי המחיש לי מה פירוש הדבר להיות, כפי שאחת הדמויות בספר מנסחת זאת, "ישר ושלם בכל מקום, ברחוב כמו גם בבית", ואימי ממשיכה לגלם באישיותה אידיאל זה. אחי דניאל, חוקר הרנסנס, קורא נלהב ותומך תמיד. הורי אשתי, דייוויד וטס אייקין (Eakin), פתחו לפניי את ביתם ומזה שנים רבות הפכו אותנו לביתי. חמי דייוויד הלך לעולמו לפני שנים אחדות וגם הוא חסר לנו מאוד. ילדיי, איציק, אהרן-וולף וצירל-רייזל לא קראו את ספרי (אף שנהנו מחלקים מספרות הילדים המוזכרת בו), אך הוא נכתב גם עבורם. ואחרונה חביבה: אשתי חנה אייקין-מוס, שותפתי הרעיונית הראשונה במעלה מזה יותר משלושים שנה. רבים מן הרעיונות הנדונים בספר זה הם שלה לא פחות משלי, רעיונות שנולדו מתוך התלהבות רעיונית משותפת. חנה עשתה רבות כדי להפוך התלהבות זו למחויבויות אמיתיות, יום-יומיות, בחיינו המשותפים. התודות המגיעות לה על כך עולות עשרת מונים על השורות שביכולתי להקדיש לה בפרק התודות הזה.

מבוא

ליצור בקרב היהודים תרבות רחבה, מקיפה ומודרנית על כל צבעיה וגווניה, על כל הישגיה וחיפושי הדרך שלה – זוהי משימתנו הגדולה ("וואַס איז די קולטור־ליגע", 1921).

מהפכת פברואר 1917 ברוסיה הביאה לנפילת ממשלת הצאר ושחררה פרץ של שמחה עממית בקרב נתיניה הרבים – שהפכו אזרחיה – של האימפריה שסועת המלחמה. המהפכה אף קראה דרור למגוון חזונות שאפתניים להפליא של שינוי חברתי, שרבים מהם כלל לא התיישבו אלו עם אלו. במהלך 1917 גררו החזונות הסותרים הללו את החברה השברירית והמפוצלת למאבק גלוי, לצד משברים חברתיים קשים. ב־3 וב־4 ביולי ועזע את הרחובות פטרבורג עימות אלים בין המוני מהפכנים חמושים שהפגינו ברחובות לבין כוחות הנאמנים לממשלת הקואליציה הרעועה – ליברלים וסוציאליסטים מתונים. בעקבות האירועים, שלימים נודעו כ"משבר יולי", נוכח לדעת העיתונאי העברי הוותיק בן־ציון כ"ץ כי קשה לו להישאר ממוקד בענייני תרבות בלבד. במקום זאת הוא מצא את עצמו "עסוק בפוליטיקה". הנדבן והמנהיג הציוני יצחק אשר נייד"ץ ביקש ממנו לעזור לו לייסד הוצאת ספרים גדולה, וכ"ץ ענה לו: "כשתשקוט הארץ ויבוא הקץ לבולשביזם, אשוב לכך; אבל עכשיו אין המדיניות נותנת לי מנוחה"¹. כנראה, כ"ץ עצמו לא עשה הרבה, אם בכלל, כדי לסייע למגר את הבולשביזם. יהודים אחרים בזמנו ובסביבתו שחשבו כמוהו בילו את חודשי החרדה בין יולי לאוקטובר 1917 בפעילות במפלגת "הקדטים", המפלגה החוקתית־דמוקרטית (הליברלית), שהתנגדה למהפכה הבולשביקית הממששת ובאה; או בפעילות בתנועה הציונית הצומחת, שקראה ליהודים לא להתערב בענייניה הפנימיים של רוסיה אלא להגביר את השתתפותם בעבודה הציונית. על פי זיכרונותיו, כ"ץ המשיך את פעילותו בעיתון "העם" ובמפעלים עבריים אחרים במוסקבה (שאליה היגר בשנת 1916 יחד עם עשרות אלפי פליטים יהודים) עד שנת 1918, אם כי הוא עקב בערנות אחרי הזירה הפוליטית הרוסית הגועשת.² מכל

1 בן־ציון כ"ץ, זכרונות: חמישים שנה בהיסטוריה של יהודי רוסיה, תל אביב תשכ"ג, עמ' 251.

2 על אודות אפשרויות אלה ראו: יוסי גולדשטיין, אוסישקין – ביוגרפיה, א: התקופה הרוסית,

מקום, דרכו של כ"ץ מייצגת כמדומה את הממד המרכזי של החיים ברוסיה בין השנים 1917–1921: מעמד הבכורה שיוחס למאבק הפוליטי. לא רק בפטרוגרד ובמוסקבה אלא על פני האימפריה הרוסית המתפוררת כולה, אירועי 1917 אילצו קבוצות רבות ומגוונות להשתתף במאבק פוליטי אלים המתעצם והולך. במאבק זה נטלו חלק לא רק סוציאליסטים, ליברלים ולבנים תומכי המשטר המלוכני אלא גם קבוצות לאומיות רבות ושונות, אנרכיסטים, איכרים מורדים ועוד רבים אחרים, כדי לקבוע את גורלה של רוסיה, של המהפכה או של כפרם, עירם, המחוז שלהם או עמם.

3,837,000 יהודים אשר התגוררו בשנת 1917 באזורי רוסיה שלא כבשו הגרמנים היו בשלים ליטול חלק במאבקים הללו.³ רבים מהם ידעו קרוא וכתוב, היו עירוניים ברובם הגדול, ויחסית בעלי תודעה פוליטית ערה לאחר שנות רדיפה רבות של הממסד, אלימות של ההמון וויכוח טעון על מקומם בחברה הרוסית (וכן הפולנית או האוקראינית). אין ספק שבדומה לרוב בני ארצם, גם מרבית יהודי רוסיה ואוקראינה היו עסוקים בשנות המהפכה ומלחמת האזרחים בעיקר במאמצים להחזיק מעמד ולשרוד. על אף זאת, מיעוט מרשים בגודלו נטל חלק בחיים הפוליטיים הסוערים של רוסיה בימי המהפכה. כידוע היו לא מעט יחידים יהודים שמילאו תפקידים חשובים בפוליטיקה הרוסית, על פני כל גוֹנֵי הקשת הפוליטית שבין הסוציאליסטים למיניהם לליברלים. בה בעת, הן ברוסיה והן במרכז הדמוגרפי היהודי החשוב של אוקראינה, ניצלה קבוצה של אינטליגנציה יהודית, שראתה עצמה נציגת "האומה היהודית",⁴ את חלון החיריות הקצר של 1917 כדי לפעול להגדרה עצמית פוליטית ליהודי רוסיה ומזרח אירופה כולה. אותה קבוצת אינטליגנציה לאומית, שהייתה מפוצלת פיזול עמוק – בין ציונים לבין המצדדים באוטונומיה בגולה, ובין שוחרי לאומיות ליברלים לאלו ששילבו את השקפותיהם הלאומיות בסוציאליזם

William G. Rosenberg, *Liberals in the Russian*; 284–269 עמ' 1919–1863

Revolution: The Constitutional Democratic Party, 1917–1921, Princeton 1972

פליטים יהודים ראו: Peter Gatrell, *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during*

World War I, Bloomington–Indianapolis 2005

Еврейское население России по данным переписи 1897 г. и по новейшим источникам, 3

Петроград 1917, p. IX

המחקר המוביל על אודות אינטליגנציה לאומית זו הוא: יונתן פרנקל, נבואה ופוליטיקה: סוציאליזם, 4

לאומיות ויהודי רוסיה, 1917–1862, תרגם מאנגלית עמוס כרמל, תל אביב תשמ"ט; לנוסחה כללית

לתיאור הפוליטיזציה של האתניות בידי שלטון הצארים ראו: Charles Steinwedel, "To Make a

Difference: The Category of Ethnicity in Late Imperial Russian Politics, 1861–1917",

Russian Modernity, eds. David L. Hoffmann and Yanni Kotsonis, New York 2000, pp.

69–70

מהפכני – הייתה שותפה לאמונה שפברואר טמן בחובו עבור יהודי רוסיה סיכון בלא תקדים, כמו גם הזדמנות בלא תקדים, ובשני המקרים נדרשה מדיניות יהודית ייחודית כדי להתמודד עימם.⁵

ואולם עבור חבורה נכבדה מקרב אותה אינטליגנציה לאומית – אינטלקטואלים, סופרים, אמנים, נדבנים, פובליציסטים, מורים ופעילים פוליטיים – טמן פברואר בחובו גם ציווי נוסף. בעודם מתגייסים למאבק פוליטי אימתני (במחנות יריבים), השקיעו האישים הללו – ביניהם גברים ונשים מן המוכשרים ביותר בקרב יהודי רוסיה – מאמצים חסרי תקדים בגודלם ובעוצמתם בניסיון ליצור את מה שנקרא בפיהם "תרבות יהודית חדשה". בין פברואר 1917 לבין התייצבותו של המשטר הבולשביקי בשנים 1919–1920 הפכו רוסיה האירופית ואוקראינה למרכזים שבהם נהגו התוכניות השאפתניות ביותר לעיצוב תרבות יהודית שמזרח אירופה ראתה מעודה, או תזכה לראות אי פעם. נהנים מתמיכה חסרת תקדים של נותני חסות פרטיים, של ארגונים גדולים ואפילו של רשויות ציבוריות, ייסדו אנשי הספרות בעברית וביידיש במוסקבה, בקייב ובאודסה כתבי עת ספרותיים רחבי יריעה, ערכו אסופות ספרותיות אוונגרדיות, ארגנו מיזמים של שילוב אמנויות (Gesamtkunstwerk) והגו תוכניות קבוצתיות רחבות היקף של תרגום ספרותי באמצעות כתיסר הוצאות לאור, שכל אחת מהן התיימרה, כמאמר אחת מהן, "להיות המוסד התרבותי שיבנה את העבודה התרבותית הספרותית שלנו ויסלול דרך!".⁶ בתקופה הזאת הופיעו הניסיונות החשובים הראשונים להתוות ולעצב תחומים נפרדים של אמנות פלסטית, מוזיקה תזמורתית ותיאטרון יהודיים – תרבות יהודית החובקת את "מכלול האמנויות" הרנסנסי במלואו.⁷ להקת התיאטרון העברי "הבימה"

- 5 בניגוד להיבטים אחרים של החיים היהודיים בעידן המהפכה, פעילות פוליטית זו זכתה להד נרחב. ראו: יהודה סלוצקי, "יהדות רוסיה בשנת המהפכה 1917", העבר, טו (אייר תשכ"ח), עמ' 39–48; Zvi Y. Gitelman, *Jewish Nationality and Soviet Politics*, Princeton 1972; "הקהילה הדמוקרטית ברוסיה", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, תשל"ג, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 229–235; Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and*; Jews in Revolutionary Times, 1917–1920, Cambridge 1999; Tanja Pentec, 1939–1917, תרגמה מרוסית ברוניה בן-יעקב, ירושלים תשס"ה, עמ' 39–90 ועוד; *Odessa 1917: Revolution an der Peripherie*, Cologne 2000, pp. 303–304
- 6 נחום שטיף לשמואל ניגער, 13 ביוני 1922, אוסף שמואל ניגער, Record Group 360: file 442, [RG 360:442], יידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט – יוואָ (YIVO), עכשיו שוכן ב־Center for Jewish History, ניו יורק.
- 7 Paul Oskar Kristeller, "The Modern System of the Arts", *Journal of the History of Ideas*, 12, 4 (1951), pp. 496–527; 13, 1 (1952), pp. 17–46

והתיאטרון הקאמרי בידידיש (שניהם במוסקבה), שהדהימו את הקהל הסובייטי והאירופי של שנות העשרים בביצועיהם ובתפאורות הנועזות והמודרניסטיות שלהם, התגבשו באותה עת במקביל למגוון יוזמות אמנותיות נוספות, מתיאטרון אוונגרד יידי בקייב ועד ללהקה אופראית עברית באודסה (אך אלה נשכחו מאז). גופים נאמנים לתפיסות כוללניות של "תרבות יהודית" בפטרוגרד, במוסקבה ובקייב הפיקו תערוכות שהפגישו את עבודותיהם של ציירים יהודים מן האקדמיה, כדוגמת ליאוניד פסטרנק, עם דמויות אוונגרדיות כדוגמת מארק שאגאל ואָל לייסיצקי.⁸ תקופה זו מציינת את הולדת המודרניזם הספרותי היידי, את שיא פריחתו המאוחרת של עידן הרומנטיקה בספרות העברית ואת כתיבתם של כמה מדברי ההגות החשובים ביותר מבחינה אינטלקטואלית בשאלת התרבות היהודית עצמה.

אחדים מן היוצרים היהודים הללו, שהיו שותפים לפרץ זה של יצירתיות תרבותית יהודית, אומנם תפסו אותו כלא יותר מאשר תוספת ייחודית לתרבות רוסית, כללית או מהפכנית; ואולם רוב היוצרים הללו ראו בפעילותם האישית – האמנותית, האינטלקטואלית והמוסדית – חלק מניסיון משותף ליצירת תרבות יהודית חדשה. תרבות זו כונתה בפי מקצתם "התרבות העברית החדשה", בפי אחרים новая еврейская культура, ובפי חלק נוסף "די נייע יידישע קולטור" – בהתאמה לשלוש הלשונות שאפיינו מאמץ זה: עברית, רוסית ויידיש.⁹ מרשים להיווכח כי אותם אישים גם פעלו

8 רוב המחקרים בתחום היצירה התרבותית היהודית בעידן המהפכה מתמקדים בעיקר בתיאטרון ובאמנויות הפלסטיות. ראו: В.В. Иванов, *Русские сезоны театра Габима*, Москва 1999; Гиллель Казовский, *Художники Культуры- Луги*, Москва 2003; Jeffrey Veidlinger, *The Moscow State Yiddish Theater, Bloomington 2000 Tradition and Revolution: The Jewish Renaissance in Russian Avant-Garde Art*, ראו: Seth Wolitz, "The Jewish Rebirth, 1912–1928", ed. Ruth Apter-Gabriel, Jerusalem 1988 John Bowlit, "From the Pale of Settlement to National Art Renaissance in Russia" the Reconstruction of the World", pp. 21–60. נעזרת במיוחד במאמרו של ווליצ' בשל תיאורו פורץ הדרך את האופן שבו המושג "תרבות" נתפס בעיני האינטליגנציה היוצרת היהודית-הרוסית.

9 בדומה לאינטליגנציה הרוסית, גם האינטליגנציה היהודית עשתה לעיתים שימוש במונח "תרבות" כדי לתאר את כל המופעים של ציוויליזציה אנושית, השכלה כללית ומודרניזציה; ראו: David Joravsky, "Cultural Revolution and the Fortress Mentality", *Bolshevik Culture: Experiment and Order in the Russian Revolution*, eds. Abbot Gleason et al., Bloomington 1985, pp. 93–97. ואולם, כפי שאציג בהמשך, חלק ניכר מן האינטליגנציה היהודית ראה ב"תרבות הגבוהה" משהו נפרד ושונה מכל יתר ההיבטים של הציוויליזציה האנושית – עמדה שככל שהייתה אידאולוגית באה לידי ביטוי באופן ממשי ביותר במציאות. למקבילה הרוסית ראו: Katerina Clark, *Petersburg: Crucible of Cultural Revolution*, Cambridge 1995. לאורך כל הטקסט דלהלן אני

להפצת תרבותם המתהווה בקרב המוני היהודים בכל רחבי רוסיה ומזרח אירופה¹⁰ – עוד סימן לפרוגרמטיות שארגנה וכיוונה את פעילותם התרבותית, זו שבשלה בחרתי לקרוא להם בשם המשותף "קולטוריסטים יהודים". פעילי תרבות יהודים יזמו תוכניות להשכלת מבוגרים הן עבור ה"המונים" והן עבור מעמד הביניים שוחר התרבות הרוסית, ובפרט בני הדור הצעיר שביניהם, שאותם קיוו להשיב לחיקה של התרבות היהודית. הם ייסדו מאות בתי ספר יהודיים, שתוכניות הלימוד בהם גובשו לאור תפיסותיהם השונות ביחס לתרבות יהודית – תרבות עברית חילונית לאומית או תרבות יידיש חילונית לאומית-סוציאליסטית. הם גייסו את מיטב הסופרים בעברית וביידיש כדי ליצור, למעשה בן לילה, ספרות ילדים עשירה בעברית וביידיש. מחנות יריבים של חסידי העברית והיידיש במוסקבה ובקייב הקימו ארגוני גג תרבותיים חסרי תקדים בהיקפם ובמשאביהם – ארגון "תרבות העברי" ו"קולטור-ליגע" היידי – שחרף התוהו ובהו של התקופה פתחו מאות סניפים, לרבות בעיירות היהודיות הקטנות ביותר, ותכננו מוזאונים יהודיים לאתנוגרפיה ואמנות, תיאטראות נודדים ותערוכות נודדות, במטרה להביא את התרבות החדשה למחוזות המרוחקים מן המרכז.

ספר זה בודק מדוע חשו רבים כל כך בצורך להתמיד במאמץ האידיאליסטי, המתנגש לכאורה עם המציאות, ליצור קולטור/תרבות/культура בנסיבות הפוליטיות והכלכליות המתוחות והקשות כל כך של המהפכה הרוסית ומלחמת האזרחים. ברקע המחקר שלי ישנם שלושה היבטים מרשימים של מאמץ זה, שראוי לתת עליהם את הדעת. ראשית, הקולטוריסטים הללו בהחלט לא היו בלתי מודעים לאופייה הסוער של התקופה שחיו בה; רובם היו פעילים פוליטית, ועם זאת היו משוכנעים שיצירת "תרבות יהודית" חדשה היא משימה בעלת חשיבות עליונה שאינה סובלת דיחוי, לא פחות מן הפוליטיקה.

שנית, הקולטוריסטים היהודים היו מודעים היטב להבטחה (או לאיום) שהמהפכה נשאה בכנפיה, הבטחה למהפך היסטורי ולהתחלות חדשות. מקצתם היו מהפכנים בעצמם; אחדים היו שותפים לאמונה המודרניסטית של האוונגרד הכל-אירופי, שראה

מתייחס למושגים "תרבות גבוהה" או "המרחב התרבותי" לא כמרחב נפרד, קבוע ויציב, אלא כתיאור של מציאות מגוונת בפעילות התרבותית, במוסדות ובהלכי הרוח התרבותיים, מציאות שאותה המושגים "גבוה" ו"נמוך" ודומיהם לא רק שיקפו אלא גם עיצבו בעצמם במרוצת הזמן. ממד זה חסר במחקר, המנסה להציג את הפער בין גבוה לנמוך רק כ"בעייתית", או מניח שהפער הוא עיוני-מחשבותי בלבד. תפיסה מורכבת הרבה יותר של תרבות גבוהה היא זו של פייר בורדייה בספרו: *The Rules of*

Art: Genesis and Structure of the Literary Field, Stanford 1996

שאלתי את המושג "תרבות מתהווה" מן המאמר: Jeffrey Brooks, "Readers and Reading at the End of the Tsarist Era", *Literature and Society in Imperial Russia*, ed. William Mills Todd, Stanford 1978

בהמצאה-מחדש גורפת של התרבות ושל חיי הרוח מרכיב מרכזי ביצירת עולם חדש. ואולם, כפי שהם עצמם הבחינו, תפיסת ה"תרבות", שאותה שאפו להגשים אפילו האוונגרדים ביותר שבתוכם, הייתה מושרשת מוסדית ואינטלקטואלית בתפיסת "התרבות הגבוהה" של המאה התשע עשרה. נראה כי רובם המוחלט של אותם קולטוריסטים יהודים, שקיוו כי מהפכת אוקטובר תביא בעקבותיה מהפכה חברתית-פוליטית מקיפה, היו משוכנעים שמהפכה תרבותית אמיתית בחיים היהודיים ובתודעה היהודית של יהודי רוסיה מחייבת את הגשמתו של חזון תרבותי קדם-מהפכני.

שלישית, הקולטוריסטים הללו עונים למעשה להגדרה "לאומיים תרבותיים" (ואין זה מעלה או מוריד אם היו סוציאליסטים או ליברלים, מצדדים בחיים לאומיים בגולה או ציונים), משום שראו בקריאתם לתרבות יהודית תרומה להתהוותה של "אומה" יהודית אתנית-חילונית. ואולם, שלא על פי התפיסה המיוחסת ללאומיות בדרך כלל, הם לא הגו או יצרו את תרבותם כמכשיר לבניית זהות לאומית קבועה ומשותפת לקבוצה. כפי שאראה בהמשך, העולם התרבותי היהודי, משוחרר מכבליו בעקבות מהפכת פברואר, התאפיין הן באמונה ש"תרבות" חיונית למעורבות הפוליטית היהודית והן במחויבות איתנה להפרדה בין מה שבני התקופה כינו "תרבות" לבין מה שכינו "פוליטיקה". במסגרת יחסיהם עם החברה היהודית בכללותה יזמו הקולטוריסטים מפעלים מרשימים להפצת התרבות, אך הסתייגו מרעיונות של שימוש ישיר בתרבות כאמצעי להתגייסות לאומית. אשר לתוכנה של התרבות היהודית, רבות מן הדמויות המובילות בעולם התרבות היהודי התנגדו נמרצות לרעיון שהתרבות החדשה חייבת להיות נתונה במסגרת של יהודיות בסיסית כלשהי. במקום זאת חלמו על תרבות – בעברית או ביידיש – המאופיינת בתוכן אוניברסלי ובביטוי אישי ייחודי. לא במקרה, חסידי העברית הצעירים בני התקופה העריצו את המשורר ה"פגאני" שאול טשרניחובסקי, ששני עשורים קודם לכן נחשב דמות בעייתית, "לא מספיק יהודית". טשרניחובסקי, מתרגמם של אפוסים פיניים, בבליים ויווניים עתיקים, סמל הרומנטיקה בשירה העברית בת זמנו, שילב לאומיות יהודית עמוקה עם אוניברסליות תרבותית מסחררת:

בינותי צער דור, שיר גוי וגוי קסמני:
חלום חרטומי און, המתואר על פי קיר,
וכתב דרואידים זה, טבוע באבני גיר,
קמע על פני קלף, שיר קוסם – גמגום עני.¹¹

11 שאול טשרניחובסקי, "לשמש", אודסה, אב-אלול 1919.

בהיבט רחב יותר, אמונתם של הקולטוריסטים כי "תרבות" היא התחום העיקרי לבנייה מחדש של לאומיות ולתחייה מחדש התקיימה בד בבד עם מחויבות לְאִמוּנָת, לחווייה אסתטית ולטיפוח הייחודיות כמטרות נשגבות בפני עצמן. שתי העמדות, הן הראשונה והן השנייה, זכו להכרה, ואפילו להגדרה, בתור צורכי "האומה".

מסלולו התרבותי של סופר היידיש בן קייב דוד ברגלסון בעידן המהפכה מדגים היטב עמדות אלה. בשנת 1917, בהיותו בן 33, כבר היה ברגלסון מבכירי הסופרים בעולם ספרות היידיש, שהחל לצמוח בקרב יהדות רוסיה ופולין בשלהי שנות השמונים של המאה התשע עשרה. הוא גם צידד בעמדה פוליטית רדיקלית, שכרכה יחד סוציאליזם מהפכני ולאומיות יהודית בגולה. המפלגה שהיה חבר בה, מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליסטית המאוחדת ("מאוחדים" – די פֿאַרײניקטע או פֿאַראײניקטע), הטיפה להענקת אוטונומיה פוליטית מְרֵבִית לאומה היהודית, אשר הייתה בחזוניה חילונית ודוברת יידיש, בתוך מסגרת של מהפכה שאמורה למחות כליל את פערי המעמדות באומה זו. בשנת 1917 הפיץ ברגלסון את ההשקפות הללו בקרב האינטליגנציה היהודית והפועלים בערי אוקראינה באמצעות עיתון המפלגה שיצא לאור בקייב, וכן בדיונים במועדוני פועלים המסונפים למפלגה.¹²

עם זאת בין שנת 1917 לשנת 1920, השנה שבה עזב את רוסיה הסובייטית, החל ברגלסון בחיים חדשים, שהיו קשורים קשר הדוק לפעילותו הפוליטית ובה בעת רחוקים ממנה מרחק רב ואף מנוגדים לה. בשם "התרבות היהודית" הקדיש ברגלסון את עצמו לפעילות שלא היה בה כדי לשרת מטרות פוליטיות ישירות כלשהן, פעילות שבצמתים גורליים אף התנגשה עם דעותיו הפוליטיות ועם ציוויי המהפכה עצמם. בתור סופר סירב ברגלסון לשעבד את עבודתו הספרותית למטרות לאומיות יהודיות, ואף לא למטרות מהפכניות סוציאליסטיות. כך בשנים 1918–1919, אף שנטל חלק בכתב עת יידי לענייני תרבות שהיה קרוי, ולא במקרה, "אויפגאַנג" (זריחה, עלייה) – כשהמילה "עלייה" מכוננת בו זמנית להתעוררות לאומית, חברתית ותרבותית – התמיד בעבודה על יצירת המופת הקודרת שלו "אַפּגאַנג" (שקיעה, נפילה).¹³ דחוסה, מורכבת ונעה בתחום בין זוויות הראייה של דמויות שונות בתוך מסגרת של מספר כאילו יודע כול, "אַפּגאַנג" חוקרת את התנוונותם הרוחנית והחברתית של החיים היהודיים בעיירות של טרום המהפכה, מבלי להתייחס לציווי האמנותי של המהפכה להציג "דמויות חיוביות"

12 "פֿאַרײניקטע א פֿאַרלעזונג פֿון דוד בערגעלסאָן", אונזער וואָרט: אַרבייטער צײַטונג פֿאַרן דרום־געגענד; אַרְגאַן פֿון אַדעסער ראַיאָן־קאָמיטעט (פֿאַראײניקטע), אודסה, 4 ביולי 1917.

13 דוד ברגלסון, דמדומים (מתוך כתביו), תרגם מיידיש אליהו מיטוס, ירושלים תש"ו.

וניצוצות של חינויות בקרב השכבות הנמוכות. כתיבתו של ברגלסון, בסגנונה המאיים ובנושאי הקודרים, שָׁמָה לֵאל את התקוות הלאומיות והסוציאליסטיות גם יחד והרתיעה את דמם של רבים, הן אלה שדרשו מן הסופר להיות מנסחם של אידיאלים לאומיים והן אלה שדרשו סיסמאות נחרצות ו"גיבורים חיוביים" בשירות המהפכה.¹⁴

בחירותיו הספרותיות של ברגלסון לא רק משקפות את הנטייה הטבעית ביצירות ספרותיות ליצור תוצרים החורגים מן המסר האידאולוגי של היצירה עצמה – כתיבתו הספרותית הייתה קשורה קשר בל יינתק לתפיסה אידאולוגית רחבה יותר של תרבות יהודית. בתור המורה הרוחני של חבורת סופרי יידיש צעירים ומוכשרים, שנאספו בקייב בשנים 1917–1918, עודד ברגלסון יוצרים אחרים למורכבות של ביטוי ברוח זו והגן על עבודתם מפני הדרישה ל"רלוונטיות" מהפכנית, גם לאחר שהעולם התרבותי היידי של קייב נכנע לסדר הבולשביקי בשנת 1919.¹⁵ השקפות דומות הביא ברגלסון לידי ביטוי גם בעבודתו כעורך וכפעיל בתחום התרבות. הוא מילא תפקיד מרכזי במוסדות תרבות היידיש בקייב בשנת 1918 (במסגרת ההבטחות לאוטונומיה תרבותית ממוסדת חסרת תקדים, שניתנו מטעם הממשלות הלאומיות האוקראיניות קצרות הימים). בתור עורך ספרותי בכמה הוצאות לאור, יועץ ספרותי לקבוצת תיאטרון ניסיונית ומנהיג בארגון היידישאי "קולטור-ליגע", סלל ברגלסון דרך שהייתה מרוחקת מן הדפוס של "תרבות כפוליטיקה באמצעים אחרים", הנחשב בדרך כלל סימן ההיכר של כלל האינטליגנציה הלאומית והסוציאליסטית של מזרח אירופה.

לא הסוציאליזם כי אם היידישיזם שלו – האמונה שלפיה שומה על כל הביטויים האחרים של חיי תרבות יהודיים לפנות את הדרך לתרבות יידיש חדשה, חילונית וחד-לשונית – הוא שעיצב אפוא בעקביות את פעילותו התרבותית. ואכן, למען פיתוחה של תרבות יידיש איכותית הוא היה מוכן לעשות יד אחת הן עם "אויבים מעמדיים" והן עם יריבים פוליטיים.¹⁶ חרף השקפתו הסוציאליסטית שימש ברגלסון עורך ספרותי בהוצאה לאור ביידיש, שהקימו חסידי יידיש לא סוציאליסטים ואף מתנגדים לסוציאליזם. הוא אף חבר לאנשי ספרות שהיו מזוהים עם פעילות ציונית ועם עבריות – חזון של תרבות יהודית, שהעניק זכות בכורה לעברית הספרותית על פני היידיש המדוברת – כלומר, לדמויות במחנות הפוליטיים והתרבותיים היהודיים שעימם היה נתון לכאורה במאבק מר.

14 א' ליטוואק, "ליטעראטור און לעבן", באגינען, 1, קייב 1919, עמ' 97–102; שטיף לניגער, 13 ביוני 1922, יוֹרָא, RG 360:442

15 ראו בפרק השישי.

16 Boris I. Kolonitskii, "Antibourgeois Propaganda and Anti-'Burzhui' Consciousness in 1917", *Russian Review*, 53, 2 (1994), pp. 183–196

הוא ועמיתיו להוצאת יידיש אחרת בקייב – הוצאה סוציאליסטית למהדרין ותומכת יידיש עקבית – אף פנו בשנת 1918 לחיים נחמן ביאליק, המשורר העברי הגדול וההוגה הציוני, בתקווה שיתרום דבר מה ביידיש לחטיבה לספרות ילדים של ההוצאה. לברגלסון ועמיתיו היו קשרים אישיים ארוכי שנים עם ביאליק, אך ראוי לציין שאף שפנייתם הסתמכה על קשרים אלו היא גם הכירה בהבדלי ההשקפות הפוליטיים שביניהם ובקיומו של עולם תרבותי שהוא מעבר לפוליטיקה: "מן הפרסומים [שכבר נשלחו] יכולת כבר לראות, שההוצאה לאור שלנו היא ספרותית טהורה, ועל כן השתתפותך לא רק אפשרית, כי אם גם רצויה".¹⁷

באותו אופן, ברגלסון כעורך, כפעיל פוליטי וכסופר מעולם לא נכנע לפופוליוזם תרבותי. כך, בתום הרצאה באודסה במועדון הפועלים של מפלגתו בנושא "תפקיד הפועל היהודי ביצירה התרבותית העתידית", קרא בקול מיצירתו, הנחשבת לפרווה הקשה ביותר להבנה בספרות היידיש.¹⁸ ברגלסון עמד בראש החוג הספרותי של קייב, שבשנים 1917–1919 הוביל את השירה ביידיש לבשלות אמנותית ולמודרניזם נועז גם יחד; בשנת 1918, כאשר ערך את אסופת ספרות היידיש "אייגנס" (שלנו), שהודפסה בבית דפוס שהיה מקושר כביכול למפלגתו, כדרכו לא ויתר על עקרונותיו למען הנגישות. על פי החלוקה הבינרית הגסה לאינטלקטואלים ולפשוטי העם היה ברגלסון בלא ספק איש ה"עילית"; ואולם העיליתנות שלו באה לידי ביטוי בהשקפה שכל אחד, לרבות פשוטי העם, חייב ויכול להיות בקי באורחותיו של האינטלקטואל.

למן שנת 1917 נזקף לזכותו של ברגלסון, שבאותה עת כבר היה סופר מוערך, הון תרבותי וספרותי – במונחיו של הסוציולוג פייר בורדייה – ראוי לציון ב"שדה התרבות" היהודי הצומח. הון זה אפשר לו בלי ספק חירות רבה יותר מאחרים לבטא את עמדותיו. ואולם, ההבחנות שהציג לא הופיעו רק אי פה אי שם, חורגות מזרם מרכזי כלשהו של תרבות יהודית כאמצעי פוליטי; אדרבה, הבחנות אלה חדרו לשיח התרבותי היהודי של התקופה, גיבשו את סדר היום של מוסדותיו המרכזיים, עיצבו במידה רבה את רוב פעילותו היצירתית-האמנותית ומצאו את ביטוין ברעיונותיהם ובמעשיהם של קולטוריסטים יהודים רבים, מרכזיים ושוליים כאחד. ניתן לומר, שמחקרנו זה נובע מן

17 יעקב פייכמן, "עם ביאליק: זכרונות ורשימות מפנקסי", כנסת: דברי סופרים לזכר ח.נ. ביאליק, ב (תרצ"ז), עמ' 74 (ברגלסון וביאליק בקיץ 1917); נחמן מיזל ואחרים לביאליק, 8 בינואר 1918, ארכיון בית ביאליק, תל אביב, אוסף ההתכתבות (אוסף המסודר לפי סדר האלף-בית של הכותבים); ההדגשה שלי.

18 "פארטיי-כראַניק", אונזער וואָרט, 4 ביולי 1917.

השאלה: מה היה בה ב"תרבות היהודית" כאידיאל שיכול היה לעצב, להפיץ ולהטמיע עמדות מפתיעות כאלה בעידן זה של מהפכה כוללת ושל פוליטיקה אידאולוגית? כדי להשיב על שאלה זו מבקש ספר זה להציג את גורלו של האידיאל הזה בשנים 1917–1921. במידה מסוימת זהו סיפור שבריריותו של האידיאל האמור בעידן של קונפליקטים פוליטיים אדירים ושל אלימות. בשנת 1917 היה נתן גרינבלט (גורן), בן 30, מבקר הספרות והעיתונאי הציוני העברי, שותף להפיכתה המפתיעה של מוסקבה הרוסית-האורתודוקסית בתוך שנה אחת למרכזה העולמי של התרבות העברית החדשה, גם אם לתקופה קצרה. באמצע 1918 התחילו סוציאליסטים יהודים, שפעלו מכוח סמכותו של המשטר החדש, להחריב את כל מה שגרינבלט סייע לבנות במוסקבה. בשנת 1919 החרימו שליחי הברית הקומוניסטית היהודית (דער יידישער קאמוניסטישער פארבאנד) את נכסי הוצאת הספרים שטיבל, שבה עבד גרינבלט.¹⁹ באותה שנה הוא עבר לעיירה פוצ'פ (פלך צ'רניבגוב, היום אוקראינה) ועבד שם כמורה בבית ספר כללי, בשעה שהאזור נקלע למלחמת אזרחים ומערך מבלבל של כוחות מזוינים הצית גל של פרעות בקהילות יהודיות. גרינבלט, מבקר הספרות לשעבר, אב לילד רך (שבעתידי יהיה למזרחן אשר גורן [1919–2014]), השתתף בארגון הגנה מקומית ואף היה חבר המטה, יחד עם דן פינס, של פלוגות ההגנה, אשר הדפו את מתקפת הפורעים.²⁰

ואולם, כפי שניתן ללמוד מן הדיון להלן, ההיסטוריה של התרבות היהודית בעידן המהפכה לא הייתה רק סיפור של הכחדה טרגית. אדרבה, אחד ההיבטים המרתקים ביותר של מפעל תרבות זה – בדומה ליוזמות פרוגרמטיות רבות אחרות שיצאו לפועל בעיצומה של המהפכה – היה קיומם זה בצד זה של אלימות וחסך קיצוניים לצד שפע רב של שאפתנות ויצירתיות. ההיסטוריה של המאמץ הקולטוריסטי היהודי בצומת של 1917 היא סיפור של דמויות, כתבים ומוסדות מרכזיים ביותר בהיסטוריה היהודית המודרנית, אם כי במידה רבה נסתרים אפילו מעיניהם של חוקרי יהדות מזרח אירופה. הדרך שבה ניהלו הקולטוריסטים היהודים את היחסים בין מפעלם לבין המוסדות שהגבילו אותו – השוק, מפלגות פוליטיות, המדינה, תרבויות אתנו-לשוניות אחרות – מתכתבת עם סוגיות מרכזיות בהיסטוריה הרוסית, אך מסיבות לשוניות דרך זו נסתרת במידה רבה מעיני ההיסטוריונים של רוסיה.

19 דניה עמיחי-מיכלין, אהבת אי"ש – אברהם יוסף שטיבל, ירושלים תשס"א, עמ' 48, 53, 59, 60, 62.
 20 דן פינס, "הגנה עצמית ברוסיה (1919–1920)", גוים, אוסף נתן גורן, 102, מסמך 9992/26; וראו גם: דן פינס, "ההגנה העצמית ברוסיה (1919–1920)": (קטעי זכרונות), "העבר, יז (אייר תש"ל), עמ' 108–109. תודה לדן חרוב על הפרטים הנוספים על זמנו של גרינבלט בפוצ'פ.